

Елеуов М., Талеев Д.А.
**Тараз қаласында 2014 жылы
жүргізілген археологиялық
қазба жұмыстары**

Мақалада Қазақстан жеріндегі көне қалалардың бірі Тараздың қысқаша тарихы, жазба деректер мәліметтері бойынша баяндалады. Қала ортағасыр кезінде, әсіресе Түрік және Түргеш қағанаттары тұсында астаналық қызмет атқарды. Деректерде Тараз сауда мен қол өнері орталығы болғандығы айтылады. Ұлы Жібек жолы Қазақ жері арқылы өткен тұстарда Тараз түрлі елдерден келген елшілер тоқтап, халқаралық деңгейдегі саяси мәселелер шешілген қалаға айналған. Мақалада осы мәселелер қысқаша қарастырылады. Қаланың орнында жүргізілген археологиялық зерттеулерге қысқаша шолу жасалды. 2014 жылы жазғы маусым кезінде қаланың қорғаныс құрылыстары мен қорғаныс элементтерін анықтау мақсатында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі тұжырымдалған. Қазба барысында табылған күміс, қола және мыс теңгелердің мәліметтері бойынша қаланың гүлденген уақыты анықталды. Ол Түрік және Түргеш, Қарахан қағанаттары үстемдік құрған уақытпен сәйкес келеді. Жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде аршылған тастан салынған ғимараттар қатырылып, туристік нысанға айландыруға ұсынылды.

Түйін сөздер: Тарих, дерек, археология, зерттеу, қазба, цитадель, шахристан, олжа, керамика, теңге.

Eleuov M., Taleev D.A.
**Archaeological excavations
carried out in 2014 in the ancient
city of Taraz**

In the article on the basis of written sources described the story of one of the oldest cities – Taraz. Taraz city in the Middle Ages, especially during the reign of Turkic and Turgesh cagans had capital status. The sources Taraz referred to as a major center of trade and crafts. In the days of the Great Silk Road Taraz became a place where important international problems were solved. This article briefly discusses these problems. In article characterized by archaeological studies conducted previously on the site of the city. In addition, the results of archaeological excavations carried out in the summer of 2014, the aim of which was to determine the elements of fortification and fortifications Taraz. Information about silver, bronze and copper coins found during the excavations, gives very important information about the heyday of the city. This period coincides with the rule of the Turks, Turgeshes and Karakhanids. Some structures discovered during the excavations, proposed for conservation and transformation into tourist sites.

Key words: history, source, archaeology, research, excavation, citadel, shahristan, finds, ceramics, coin.

Елеуов М., Талеев Д.А.
**Археологические раскопки,
проведенные 2014 году
в городе Тараз**

В статье на основе письменных источников описывается история одного из древнейших городов – Тараза. Город Тараз в средние века, особенно в период правления Тюркского и Тюргешского каганата, имел столичный статус. В источниках Тараз упоминается как крупный центр торговли и ремесел. Во времена Великого Шелкового пути Тараз стал местом, где решались важные международные проблемы. В статье кратко рассматриваются эти проблемы. Характеризуются археологические исследования, проведенные ранее на месте города. Кроме того, приводятся результаты археологических раскопок, проведенных в летний сезон 2014 г., целью которого было определение фортификации и элементов фортификационных сооружений Тараза. Информация о серебряных, бронзовых и медных монетах, обнаруженных в результате археологических раскопок, дает очень важные сведения о периоде расцвета города. Этот период совпадает с господством тюрков, тюргешей и караханидов. Некоторые сооружения, обнаруженные во время раскопок, предложены для консервации и превращения в туристические объекты.

Ключевые слова: история, источник, археология, исследование, раскопка, цитадель, шахристан, находки, керамика, монета.

**ТАРАЗ ҚАЛАСЫНДА
2014 ЖЫЛЫ
ЖҮРГІЗІЛГЕН
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ**

Тараз – Қазақстан жеріндегі ең көне қалалардың бірі. Қаланың аты жазба деректерде VI ғасырдан бастап белгілі. Ал археологиялық зерттеулердің мәліметтері қаланың 2000 жылдық тарихы барлығын растайды. Белгілі археолог Т.Н. Сенигова 1961-1963 жылдар аралығында Тараздың шаһристанына салынған стратиграфиялық қазбаның төменгі құрылыс қабатынан табылған қазан тұтқасы мен құмыраның бөліктерін Кей-Қабат-шах қалашығының б.з.д. II б.з. I ғасырларға жататын және Шығыс Түркістанның I – IV ғасырлары ыдыстары жиынтқтарымен сәйкестендірген. Сонымен қатар қазбаның төменгі қабатынан рим императоры Веспасианның 73 жылы соғылған күміс динары табылғандығы жайлы да хабарлайды [1, 44-47 бб.]. Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағындағы ірі сауда орталығы болған қалада түрлі елдерден келген көпестер мен тауарылар шоғырланды. Сол тұста қала халқаралық сауданың ғана емес түрлі саяси оқиғалар мен мәдени-рухани байланыстардың да орнына айналды. Сөзіміздің дәлелі ретінде 568 жылы түрік қағанына дипломатиялық тапсырмамен келген Византиялық елші Земарх Киликийскийдің сапарын айтуға болады [2, 338 б.]. Тараз қаласының гүлденген уақыты жарты әлемді билеген Батыс Түрік қағанатының астанасы болған кезбен тұспа-тұс келеді. Осы кезде түріктердің ықпалы Орта Азия мен Қазақстанның қоғамдық-экономикалық өмірінің барлық салаларында артты. Бұған Тараз қаласы мен Тараз өңірі тұрғындарының қосқан үлесі де аз болмады. Сондықтан да қаланың аты жазба деректер мен географиялық шығармаларда жиі кездеседі. Ресми деректе будда дінінің мекеніне зиярат етуге сапар шеккен деп айтылатын Қытай саяхатшысы Сюань-Цзанның Таразды сауда мен мәдениеттің орталығы ретінде сипаттауы сөзіміздің шындығын растайды [3, 26-27 бб.]. Ол Тараздың Ұлы Жібек жолының бойында тұрған маңызды сауда орталығы ретінде көрсеткен. Қағанат ыдырағаннан кейін қала түріктердің ұрпағы Түргеш, Қарлұқ, Қарахан мемлекеттерінің орталық қаласы болып қала берді. Ол әкімшілік биліктің ғана емес, сауда, мәдениет пен қол өнерінің дамыған орнына айналды. Қалада VIII ғасырдан бастап түргеш қағанының атынан тенге соғылғаны белгілі. Астаналық мәртебесін ұзақ ғасырлар бойы жоғалтпаған қалада Түргеш, Қарахан әу-

леттерінің, мұсылман билеушілер соқтырған теңгелері негізгі төлем құралы ретінде қолданыста болған. Соңғы кездегі жүргізілген қазба

жұмыстары кезінде бір бетінде «*тәңірілік мырза Түргеш қағанның теңгесі*» деген жазуы бар қола теңгелер өте көп табылды.

Тараздан табылған VII–VIII ғасырлардағы Түргеш теңгесі

Орта Азияға араб билігі келгеннен кейін Тараз мұсылман дінінің рухани орталығына айналған. Жазба деректерде 893 жылы саманилік әулеттің өкілі Исмаил ибн Ахмад Тараз қаласын алып, қаланың бас шіркеуін мешітке айналдырды деген мәліметтер бар [7, 282 б.]. Қалада мешітер, медреселер, кейіннен ханакалар салынған.

Тараз қаласында қолөнері мен сауда жақсы дамыды. X ғасырдағы араб географы Әл-Макдиси қала туралы былай деп жазды: «Тараз – үлкен бекіністі қала, бақтары көп, халық тығыз қоныстанған, ормен қоршалған, төрт қақпасы мен адамдары мекендеген рабады бар. Мединаның алдында үлкен өзен, оның ар жағында шаһардың келесі бөлігі, оның үстінен өтетінен төтетін өткел бар. Жұма мешіт базардың ортасында» [5, 106 б.].

Жазба деректер мен археологиялық материалдар Таразда теңге соғу ісінің мұсылман дәуірінде қарқынды жалғасын тапқанын көрсетеді. Қаланың теңге сарайында 1002-1177 жылдар аралығында Мухаммед ибн Әли 1004/05 ж., Ахмад Муххамад (Арслан-хан) 1013-1025 ж., Жаған-тегін Мухаммед (Боғра-хан) 1039/40 және 1053 ж., Халиф әл-Каим 1030-1073 ж., Хасан ибн Сүлеймен 1074/75 ж., Қара-тегін 1076/77 ж. секілді көптеген билеушілердің өз аттарынан теңге соқтырғаны археологиялық материалдар негізінде анықталған [1, 16-17 б.].

Тараздың нығайып, тамаша гүлдену кезеңі VI-XII ғасырлар аралығы. Б.В. Лунин жариялаған нумизматикалық материалдар Тараз қаласында теңге соғу 1173 жылға дейін жалғасқандығын көрсетеді [4, 238-239 бб.]. Археологиялық зерттеулер осы уақыт арасында Талас өңіріндегі өндіргіш күштердің өсуі ауылдық жерлерден келіп қалаларға қоныс тепкен ауыл тұрғындарының

есебінен жүзеге аса керек. Ескі қалалар одан әрі көркейіп, жаңа қалалар пайда болды. Тараз қаласы қарақытайлар мен монғол шапқыншылығы тұсында, одан кейінуақытта тіршілігін жалғастыра берді. Бірақ, бұрынғыдай дәуренге көтеріле алмады. Тараз қаласы Қазақ хандығы тұсында да тіршілігін тоқтатқан жоқ. Мухаммед Хайдар дулати ол кезде Моғолдықтардың иелігінде болған Таразды Йянги деп атағаны және қала қазақ пен қырғыздың шапқыншылығынан қатты құлдырағаны туралы хабарлайды [6, 195, 223, 323 бб.]. Кейіннен Жоңғарлардың шапқыншылығы тұсында қатты қираған қаланың орнына кейіннен Қоқан хандығының басты бекінісі Әулиеатаға салынды.

Тараз және оның маңындағы қалаларда археологиялық зерттеулер XIX ғасырдың екінші жартысынан бері жүргізіліп келеді. Оның тарихи-топографиялық құрылымын зерттеуге В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам, Г.И. Пацеевич, Т.Н. Сенигованың қосқан үлесі зор. Ал тікелей Тараздың өзін және оның бекініс жүйесін зерттеген ғалымдардың қатарында А.Н. Бернштам, Е.И. Агеева, Т.Н. Сенигова, М.С. Мерциевтер бар, қала мен қала аймағының тарихи-топографиясын, шаруашылық аймағының қорғаныс жүйесінің қалыптасу тарихын анықтауға елеулі үлес қосқан Т.Н. Сенигова болды. К.М. Байпаков, Ф.П. Григорьевтің бірқатар ғылыми мақалаларында Тараздың қала аймағы мен шаруашылық аймағын қоршап жатқан бірнеше ұзын қорғандар туралы құнды деректер көрсетілген. Ежелгі қаланың қала аймағының қорғаныс жүйесін зерттеуге – Каль, И. Кастанье, К. Байбосынов, М. Елеуов және басқа зерттеушілер өз үлестерін қосты. Археологиялық зерттеулер мен жазба деректерде келтірілетін қалаға байланыс-

ты мәліметтерді тоғыстыра келе Тараздың негізі б.д. I ғасырынан басталатындығы дәлелденді. Қазақстан үкіметінің шешімі мен ЮНЕСКО халқаралық ұйымының қолдауы бойынша Тараз қаласының 2000 жылдық мерейтойы 2001 жылы халқаралық деңгейде атап өтілді.

Дегенмен, XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап, осы уақытқа дейін жүргізіліп келе жатқан зерттеулердің барысында ежелгі Тараз қаласының қорғаныс жүйесі, оның элементтері жан-жақты зерттеліп, қаланың тарихи-топографиясы толық анықталды деуге ерте. 2013 жылы 22-қараша күні елбасы Н.Ә. Назарбаев іс-сапармен Тараз қаласына келген кезде археологиялық қазба жүргізіліп жатқан нысандарды аралап көрген. Сапар соңында Тараздың тарихын археологиялық зертеулер нәтижесі арқылы толықтырудың аса маңыздылығы туралы пікір білдірген болатын.

2013 жылы цитадельде қазба жүргізген «Археологическая экспертиза» № 2-ші қазбаның шығыс жағынан, бір-біріне қатар орналасқан 3 қатар қамал анықталды деген мәлімет берген болатын [21, 65-66 бб.]. Сол мәліметті негізге ала отырып цитадельден ашыла бастаған 3 қатар қамалдардың қаншалықты растығына көз жеткізіп, рас болған жағдайда олардың жалғасын тауып, қабырғалардың салынған уақытын, қорғаныс құрылысының орналасу бағыты мен сақталған бөлігінің қандай деңгейде екендігін анықтау мақсатымен 2014 жылғы айтылған қазбаның солтүстік-шығыс бұрышынан оңтүстікке қарай 5 метр жерден шығыстан батысқа бағытталған көлемі 11,5x8 м қазба (қазба 3) салынды.

Қазбаның жоғарғы қабаты 1,1 м тереңдікке дейін арнайы жер қазатын техниканың (трактор) көмегімен қазылды. Осы тереңдікке дейінгі қабат көне қаланың үстін тегістеп, базар құрылысын салу кезінде қалыптасқан қабат. Ең беткі қабаты асфалтпен жабылған. Оның қалыңдығы 10 см болады. асфалтың астында 20-25 см қалыңдықта құм аралас ұсақ тас (шақал) қабаты өтеді. Келесі қабат қара-қоңыр түсті топырақ қабатынан тұрады. Оның қалыңдығы 20 см болады. төменгі екі қатпардың арасында базар тіршілігі барысында қалыптасқан қоқыстар (құрылыс қалдықтары, металл сынықтары, түрлі ыдыстардың сынықтары т.б.) жиі кездеседі. Қазбаның аумағы жердің бетінен 1-1,1 метр тереңдікке түскенде құрылыс қалдықтары нышан бере бастады. енді техника жұмысы тоқтатылып, қазбаның бет жағы қолмен тазартыла бастады.

Қазба барысында табылған заттарды есепке алу үшін, қазуға алынған бөлік 1x1 көлемін-

де шаршыларға бөлінді. Шаршылардың реттік саны шығыстан батысқа қарай санмен (1ден 11 дейін), ал оңтүстіктен солтүстікке қарай әріптермен (а, б, в, г, д, е, ж, з) белгіленді. Ал қазбаның тереңдігі жоғарыдан төмен қарай әр 50 см сайын ярустарға бөлінді.

Қазба жердің бетінен 1,1-1,2 м тереңдікке түскенде екі құрылыс қабатының қалдықтары анықталды. Қазба 3 тен аршылған құрылыс қабатының жоғарғысын шартты түрде бірінші құрылыс деңгейі деп атадық. Қазба 3 ішінде солтүстік-шығыс бөлігінде бірінші құрылыс деңгейіне жатқызылған құрылыс қалдықтары сақталған. Қазбаның солтүстік-шығыс бұрышында шығыстан батысқа қарай бағытта (біршама оңтүстікке қарай ауытқумен) қабырға қалдығы байқалды. Оның қазба аумағында аршылған бөлігінің ұзындығы 2 м. Қабырғаның басқа бөлігі қазба 3-тің сыртқы (шеткі) кесінділеріне өткені байқалады. Қабырға қам кесектен және үлкенді-кішілі жұмыр тастармен қаланған. Тастардың кейбірі шамамен 50 x 30 x 29 см өлшемде. Тас блоктар екі қатар биіктікте қаланған. Қабырға қалдығының биіктігі 54 см. Қабырға беті 0 нүктеден 123 -125 см, асфальттық жолдан төмен жатыр. Аталған қабырғаға перпендикуляр етіп түскен екінші қабырға бар. Екі қабырға кесектері байланыстырып салынғаны байқалады. Бұл қабырғаның өлшемі 1 x 1,1 м. Оңтүстікке қарай қабырға бір тегіс етіп қаланған, осыған қарап қабырға аяқталып есік ойығы басталды деуге негіз бар. Қабырғаның сақталған биіктігі 21-25 см. Шығыс жақтан оның іргесіне орташа жұмыр тастар қаланған. Қабырғаның батыс қыры 1 м кейін солтүстік батысқа қарай 24 см шығыңқы етіп қалыңдаған. Осы шығыңқылық 41 см кейін барып қазбаның солтүстік шетіне барып ары қарай өткен. Қабырғадан шығысқа қарай сазбен сыланған еден қалдықтары байқалады. Ал қабырғадан батысқа қарай тағы бір есік ойығы болғаны байқалады. Есік орны бастапқыда 95 см, кейін барып тарлып 73см ге қысқарады. Есік орны екінші жақта қалыңдығы 85-92 см қабырғаға тіреледі. Оның бағыты оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай. Ұзындығы қазба аумағында 3,63 м дейін жақсы сақталған, қалған бөлігі қазба шетіне еніп кеткен. Сондықтан аталған қабырғаның дәл ұзындығы туралы айту қиын.

Қабырғаға оңтүстік жақтан ені 1,45-1,5 м, ұзындығы 3,95 м сыпа (сұпа) қосылған. Сыпа шеті қалыңдағы бір кесектен қаланған. Кесектердің өлшемі 40-41x 20 x 10 см. Оңтүстік-шығыс бұрышы тік, қырынан қойылған қалыңдығы 10 см кесектермен қаланыпты.

Сыпа іші жүйесіз орналасқан кесектермен, пеш қалдықтарымен, басқа қоқсықпен толтырылған. Сыпаға іргелес оңтүстік жақ бөлменің еденіне ұқсайды. Оның кейбір бөлігінде таза өртенген күл кездеседі. Соған қарап оны еден қалдығы десе болады. Ол сыпаның сақталған соңғы кесегінен 5-10 см төмен. Сыпаны бұзу барысында шаршы 1е-ден 1,3 м тереңдікте дөңгелек мыс теңге табылды. Теңгенің жалпы пошымына қарағанда саманилік немесе қарахандық болуы мүмкін.

1 құрылыс қабатына қазбаның оңтүстік-шығыс секторында табылған ошақ қалдығы жатады. Ол 1 в-г шаршылар түйіскен жерде табылып отыр. 0 нүктеден 170 см төмен. ІҮ ярус. Ошақтың бір бөлігі ғана қазба аумағына ілінген. Ол солтүстіктен оңтүстікке қарай созыңқы келеді. Ошақ 20 х? х? кесек қалдықтарынан қаланған. Жоғары температурадан шеттері күйіп күйдірілген кірпішке ұқсап кеткен. Ошақтың айналасы кесекпен шамамен 80 см аумақта кесекпен бекітіліп күшейтілген. Ошақтың солтүстік жағындағы қызарған бөлігінен қазба шетіне дейін 23 см, ал оңтүстікте 30 см қашықтықта жатыр. Жалпы ошақтың аршылған бір бөлігі дұға іспетті болып келеді. Ошақтың іші 12-13 см дейін күлге, майда ақ түсті күлмен, басқа да түсті күл қабаттарымен толған. Шала жанған ағаш (бұтақ) қалдықтарының бөлшектері де кездеседі. Ошақтан іргесінде, оңтүстікке қарай аса терең емес шұңқыр байқалады. Оны тазалау барысында ұсақ мал сүйектері, сырлы керамика бөлшектері, шарап құятын хумша бөлігі табылды. Шарап құятын хумша деуге оның түбіне жақын жерде ойық болуы айғақ.

Қазбаның оңтүстік шетіндегі кесіндіде 0 нүктеден 135 см төменде ақшыл-сыры түсті кесектен қаланған қабырға бөлігі не сыпа шеті көрініп тұр. Қаланған сыпа бөлігінің биіктігі 37 см, бірінің үстіне бірі қаланған 4 қам кірпіштен тұрады. Кірпіштердің өлшемдері 18-20 см х 6-7 см х ? см. Сыпадан оңтүстікке қарай ақшыл-сары түсті қам кірпіштен қаланған қабырға бөлігі шықты. Оның ауданы 0,8 х 1,35 м.

Сонымен қазба 3 тазалау барысында 13 шұңқыр тазаланды. 1 шұңқыр ернеу деңгейі бізге белгісіз. Сонымен оның XX-XXI ғғ шұңқыры екені даусыз. Оның ішінде бір мәрте қолданылатын ыдыстар, қасықтар, басқа да қазіргі заманғы қалдық-қоқсықтар, майда тас – гравий шықты. 1 шұңқыр дөңгеленіп келген, диаметрі 90-95 см, тереңдігі 70 см. Шығыс бөлігінде шұңқыр тас тақтайлардан қаланған қабырға бөлігіне тап болды. Үстіңгі тас қалыңдығы 9 см, астыңғысы – 17. Ал батыс бөлігіндегі бір қатар тас – еден беті,

тастан қаланған еден деп жобаланды. 2 шұңқыр ернеу деңгейі III яруста, 0 нүктеден 1,07 м төмен орналасқан. Ол қазбаның шығыс шетінде. Сондықтан оның бір бөлігі қазбаның сыртында қалған. Ол 1 –г шаршыда. Шұңқыр диаметрі 90-90 см. Оңтүстік бөлігі тас блокка тіреледі. Шұңқыр іші топырақ пен күл қабаттарымен толтырылған. Алайда күл қабаттар ернеуден төмен басталады. Тазалау барысында сырсыз және сырлы керамика бөлшектері кездесті. Олардың ішінде жасыл түсті сырмен көмкерілген шырақ бөліктері кездеседі. Сырсыз керамика ішінде қызыллангобты сыртында өрнектерін сызып, ойыштап геометриялық өрнек салынған фрагменттер назар аударарлық. Ірі және ұсақ мал сүйектері, олардың ішінде қойдың жағы, жаурын, омыртқа кездесті. 3 шұңқыр ернеу деңгейі III яруста. Оның диаметрі 80 см, тереңдігі 20 см. 4 шұңқыр ернеу деңгейі VI яруста, 0 нүктеден 165 см төмен орналасқан. Ол 3,2 м тереңдікке дейін тазаланды. Алынған топырақ түсіне (жасыл) қарағанда ол бадраб болған. Шұңқыр ернеуі дөңгелене келген. С-О бағытта – 1,2 м. Ш-Б бағытта – 1,07 м. Топырағы бос. Табылған заттар арасында шлак – керамика күйдіретін пеш бөлігі бар. 10-15 см тереңдегенде шұңқырдың солтүстік бөлігінде 2 бүтін күйген кірпіш кездесті. Біріншісі 31 х 16 х 5 см, екіншісі 32х 16 х 6 см. Оларды алып тереңдей түскенде жаңа кірпіштер тобы шықты. Олардың арасында бүтіндері бар. Олардың параметрлері 22 х 22 х 4,5 см. Арасында тас плиталар бар. 5 шұңқыр ернеу деңгейі белгісіз. Оның беткейінен археологиялық бүтін шырақ табылды. Іші сырты жасыл сырмен көмкерілген. Жалпы пошымы қарахандық дәуірге тән. Шұңқыр 9. Бадраб. Төртбұрышты үлгіге жақын. С-О бағытта – 1,56 м. Ұзындығы Ш-Б бағытта – 1,3 м. Тереңдігі 1,65 м. Шұңқыр түбінде, дәлірек айтсақ оңтүстік бөлігінде жұмыртастардан қаланған орын байқалады. Тазалау барысында керамикалық қазанша, сырлы ыдыстар бөліктері, хум ернеулері кездесті. Шұңқыр 11 ошаққа іргелес, ошақтан оңтүстікте орналасқан. Оны қазу барысында сүйек, сырсыз және сырлы керамика қалдықтары, шарап сақтау үшін арналған хумша бөліктері шықты. Хумша түбі диаметрі 27-29 см. Тесігінің диаметрі 6-7 мм. Шұңқыр қазба аумағына жартылай енген. Ол С-О бағытта 75 см созыңқы, Ш-Б бағытында 50 см созыңқы. Шұңқыр қабырғаларында жұмыртастар байқалады. Шұңқыр 12 берманың қасында салынған. Шұңқыр 13 №1 қабырғадан батыста орналасқан бөлме ішінде. Оның ернеуі 0 нүктеден 273см төменде. Шұңқырдың бір бөлігі қазба сыртында қалған.

Қазба аумағына оның түскен бөлігі С-О ұзындығы 170 см, Б-Ш ұзындығы 83 см. Құбыр орналасқан бұрышта С-О 1 м, Ш-Б 70 см шұңқыр ашылды. Шұңқыр түбі 0 нүктеден 357 см төменде.

II құрылыс деңгейі

Қазбаның батыс бөлігіндегі төменге түсулер мен тазалаулар барысында ортасы жұмыр тастан қаланған, шеткі бөліктері үлкен тастардан қаланған қабырға шықты. Бұл II құрылыс деңгейінің алғашқы көрінген қабырғасы болатын. Бұл қабырғаны шарты түрде 1 деп белгіледік. Ол қазбаның оңтүстік шетінен шығып солтүстікке қарай шамалы ауытқумен қазбаның солтүстік шетіне 6-7 см жетпей батысқа қарай бұрылады. Бұрылған қабырға қалыңдығы 185 см. Қабырғаның ішкі бұрышында диаметрі 20 см, биіктігі 70 сынық құбыр табылды. Ол бұрышта кесектермен бекітілген. Ол тік орналасқан.

Қабырғаның қалыңдығы өзгеріп отырады. Оңтүстік шетінде №1 қабырғаның қалыңдығы 185 см. Қабырғаның тас блоктардан қаланған шығыс шеті жақсы сақталған. Қабырғаның батыс шеті нашар сақталған. Оның шеті тек тереңірек қазылған соң кесектен қазылған бөлігі шыққан соң анықталды. Қабырға № 1 172 см кейін 220 см болып кеңейеді. Осы жерде оның үстіңгі қабатта батыс шеткі тастары жақсы сақталған. Ал шығыс шеткі бөлігінде тастар нашар сақталған. Алайда төменгі кесектен соғылған қабаты анық көрінеді.

2 қабырғаның қазбаның шығыс шетінен шығып жоғарыда аталған қабырғамен түйіскенге дейін қазба аумағында ұзындығы 815 см. Қабырға қалыңдығы 171-172 см. Бұл қабырғада қазбаның шығыс шетінен кейін, 93 см қашықтықта тас қабырға тоқтайды. 250 см кейін қабырға үстіндегі тас төселген қабырға басталады. Біз бұл жерді құрылыстың қақпа орны деп санаймыз. Қабырға жиегі аталған орында тастармен түзу етіп екі жақта қаланған. № 2 қабырғаның солтүстік жағында қалыңдығы 80-85 см берма бар. 2 қабырғаның бермасы қазбаның шығыс шетінен басталып 1 қабырғаға дейін 815 см созылған. «Қақпа» орны деп санаған тас қаланбаған орында солтүстіктен ені 112-128 см «қабырға» қосылады. Оның қасында батыс жақтан 55 см төменде тағы бір «қабырға» қосылған. Бұл екеуі біздің пікірімізше ғимаратқа апаратын пандус. Бермаға жақын орналасқан тас қалауларға қарағанда осы жерде әуелгі қысқа және 25 градустай басқа пандус болған. Арнайы салынған траншея берманың қалыңдығы 14 қатар тас екенін көрсетті. Жалпы берманың төменгі соңғы тас қаланған денгей мен №2 қабырға үсті биіктігі 240 см.

Қазба барысында орыс теңгесі – 1, теңге дайындамасы – 3, қарахандық – 1, ортасында ойығы бар түргеш не соғдылық – 4, жартылай сақталған түргештік – 2. Барлығы – 9 бүтін, 2 – фрагмент және көптеген ортағасырлық ыдыстардың сынықтары табылды. Олардың қатарында қазандар, құтылар, табақтар, саптаяқтар, көзелер, қақпақтар т.б. ыдыстар бар.

Қазбадан табылған ыдыстар далалық лабораторияда жуылып, тазартылып олар сызылып, суретке түсірілуде.

Алғашқы кезекте жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде аршылған құрылыс орындарының ерекшеліктеріне байланысты қазбаны шығыс және солтүстік бағытқа қарай кеңейтуге тура келді. Нәтижесінде бастапқыда 11,5x8 м болған қазба енді 13x14 м көлемінде үлкейтілді. Кеңейтілген бөліктің жоғарғы беттегі 1 метрге дейінгі қалыңдықтағы бос қабатты арнайы трактордың көмегімен аршылды. Жоғарғы бос қабатты тазарту барысында қазбаның әр тұсынан Қоқан хандығының (XVIII-XIX ғғ.) бадам жаңғағы тәріздес келген 3, төртбұрыш келген 2 ақшасы табылды.

Қазба барысында қазбаның солтүстік шетінен жер бетінен 65 см тереңдікте биіктігі 90 см, ені 1,2 м шамасындағы тастан қаланған қабырға шықты. Осы қабырға қазбаның жоғарғы (бірінші) құрылыс қабаты ретінде қайта белгіленді. Өйткені жоғарыда сипатталған бірінші және екінші құрылыс қабаттары соңғы кеңейту барысында аршылған қабырғадан төмен жатыр.

Бірінші құрылыс қабаты. Бұл қабат екі шеті әртүрлі көлемдегі қырлы және жалпақ, төрт бұрышты, сопақша және көп бұрышты келген жарғақ тастармен қаланып, арасы балшықпен дәнекерленген. Қабырғаның ортаңғы жағына түрлі көлемдегі жұмыр тастар тасталып, арасына балшық құйылған. Қабырғаның шеткі жақтары төрт қырлы үлкен тастармен қаланған. Әртүрлі көлемдегі тастардың үлкендерінің өлшемі: ұзындығы 0,5 ені 0,2 метрге дейін, қалыңдығы 10,15,20,25,30 см, ұзындықтары 30,45,50 см болады. Қазбаның жоғарғы (бірінші) құрылыс қабаты болып есептелетін осы қабырғаның бір кездегі ерекше көлемдегі ғимараттың қирандысы екендігін ескере отырып, оның толық топографиясын анықтау мақсатында қазба шығыс бағытта қабырғаның бойымен тағы да 4 метрге кеңейтілді. Нәтижесінде батыстан шығысқа қарай созылып жатқан 1,2 м қалыңдықтағы осы тас қабырға 20 м ұзындықта аршылды. Қабырғаның шығыс шеті 18,6 м жерде оңтүстікке қарай бұрылады. Осы бұрылыс оңтүстікке қарай 0,5 м

қашықтықта аршылды. Қалған бөлігі қазбаның сыртқы бөлігінің астына кетеді. Ал, бұрылған қабырғаның сырт жағын (шығыс жағын) электір жүйесін жүргізу барысында қазылған шұңқыр бұзып кеткен. Соңғы кеңейтілуден кейінгі қазбаның жалпы көлемі 18x13,7 метрге жетті.

Қазбадан табылған қыш ыдыстардың сипаты мен толық оқылмаған I теңгенің қарахан дәуіріне жататындығы болжанды. Осы мәліметтер негізінде қазылған бөлік XI-XII ғғ. аралығындағы құрылыс қалдығы болуы мүмкін.

Екінші құрылыс қабаты. Бұл құрылыс қабаты жердің бетінен 1,2 м тереңдіктен аршылды. Осы қабатта 1,2-1,3 м қалыңдықтағы тас қабырғалы ғимараттың орны шықты. Ғимарат орнының өлшемі 14x11,5 м. қабырғасының төменгі қабаты ғана сақталған. Бұл ғимарат қабырғасы да шеткі жағынан қырлы тастармен қаланып, арасы балшық араласқан жұмыр тастармен толтырылған. Ғимараттың оңтүстік бұрышындағы қабырғасы кейінгі кезде қазылған шұңқырлардың салдарынан бұзылып кеткен. Ғимараттың ішкі құрылыстары сақталмаған. Шамасы кейіннен құрылыс салу барысында тегістеліп кетсе керек. Қабырғалардың арасы толтырылған қабаттан өте көп мөлшерде ыдыс сынықтары табылды. Олардың басым көпшілігі сынық ыдыстардың түрлі бөліктері. Арасында бүтін ыдыстар да кездеседі. Олардың көпшілігі қатты нығыздалған топырақтың қысымынан сынып кеткен. Арасында сырлы ыдыстар да кездеседі. Әсіресе түрлі кейіптегі (форма) майшамдар. Арасында бүтіндері де болды. Сырлы ыдыстардың арасында араб хариіптерімен стилденген өрнекті табақ тар мен кеселер де баршылық. Бұлардан басқа мал сүйектері, оның ішінде ұсақ малдың сүйектері өте көп табылды. Арасында арқар мен тауешкінің сүйектері де кездесетін секілді. Қой мен ешкінің асықтар көп шықты. арасында балалар ойыны үшін арнайы егелгендері де бар, тіпті арқардың асықтары да кездесті. Бұл құрылыс қарлұқтар мен түргештердің билік құрған дәуіріне сәйкес келеді. Қазбадан табылған мыс және қола теңгелердің басым көпшілігі түргеш дәуіріне жатады. Қыш ыдыстар негізінен қазандардан тұрады. Өте көп көлемде қазан сынықтары табылды. Олар өздерінің жасалу техникасы мен шикізат сапасына қарай, ернеулері мен тұтқаларының ерекшеліктеріне қарай түрлі болып келеді. Барлығы 150 ден астам қазанның сынықтары табылды. Олардың арасында жартылай құралатындары да бар. қазандар жасалу әдісі, сыртқы нақышы жағынан алуан түрлі. Қазаннан басқа неше түрлі қыш ыдыстардың сынықтары (ара-

сында қақпақтар, құмыралар, құмғандар, ас табақтар, саптыаяқтар, құтылар, көзелер мен көзелектер, майшамдар т.б. ыдыс сынықтар) шықты. сырлы ыдыстардан өте көп кездескен шырақандар, кеселер, тарелкалар, табақтар бар. арасында арап хариіпмен безендірілген стильді өрнектері бар кеселер мен табақтар кездеседі. Екінші құрылыс қабатынан түргеш дәуірінің ортасында төрт бұрышты тесігі бар 4 теңгесі табылды.

Үшінші құрылыс қабаты. Төменгі құрылыс қабаты жердің бетінен 1,8 м тереңдіктен басталайып, 3,5 м дейінгі аралықты қамтиды. Осы қабаттан ішкі жағы жалпақ және төрт қырлы келген тау тастармен қалаған мықты құрылыс шықты. Оның қабырғалары дүниенің төрт бұрышымен бағыттас салынған. Құрылыстың өлшемі 6,5x 9 м, тереңдігі 1,3-1,8 м болады. Едәуір жақсы сақталған оңтүстік қабырғасы әртүрлі өлшемдегі төрт бұрыш, ұзынша келген таудан әкелінген жаңқа тастармен қаланған. Қабырғаның ұзындығы 6,5 м. тастан қаланған қабырғасының сақталған биіктігі 1,7 м. қабырға қаланған тастардың өлшемдері 20x45,23x60, аралығында, биіктіктері 5-18 см. Арасында қалыңдығы 5 см болатын ұзын әрі жалпақ тастар да бар. Жалпы түрлі қалыңдықтағы тастармен үйлестіріле қаланған тас қабырға осы бетте 15 қатар қаландыдан тұрады. Төменгі қабатынан жоғарыға қарай қиғаштата тартылып қаланған қабырғаның үстіңгі жағының арақашықтық айырмашылығы 55 см.

Оңтүстіктен солтүстікке қарай бағытталған шығыс қабырғаның ұзындығы 5,4 м. сақталған биіктігі 1,2 м сыртқа қарай біртіндеп тартып қаланған қабырғаның асты мен үстіңгі жағының ара-қашықтық айырмашылығы 25-30 см. Сақталған биіктігі 1,2 м және 9 қатар қаландыдан тұрады. Қаланған тастардың өлшемдері алғашқысымен ұқсас.

Солтүстік қабырғаның жалпы ұзындығы 9 м. сақталған биіктігі 1,1 м Төменгі қабатынан жоғарыға қарай қиғаштата тартылып қаланған қабырғаның үстіңгі жағының арақашықтық айырмашылығы 35 см. Қабырға қаланған тастардың өлшемдері алғашқы айтылған қабырғалардың тастарының өлшемдеріне ұқсас. 1,1 м биіктікте сақталған бұл қабырға 8 қатар тас қаландыдан тұрады.

Ал құрылыстың батыс қабырғасы орта тұсында батысқа қарай 0,5-0,8 м. шамасында тік бұрылып, қайта қайтады. Осы қабырғаның солтүстік батыс шеті 1,8 м. биіктікте, оңтүстік-батыс шеті 1,25 м биіктікте сақталған. Қабырғаның батысқа қарай бұрылған тұсының оңтүстік жа-

ғының тастары бұзылып алынған. Осы құлаған тұстың қабырғасы сатыланып келеді.

Бұл ғимараттың ішкі жағы да кейіннен әдейілеп толтырылса керек. Оның ішіне тасталған топырақ пен түрлі қоқыстардың құрамы біртектес. Өсіресе сынған ыдыстар мен мал сүйектері, түрлі тұрмыстық заттар жиі кездеседі. Топырақпен араласып жатқан қыш құмыралардың сынықтары (жекелеген шұңқырлар мен бадраптан шыққан материалдарды есептемегенде) негізінен біртектес. тас құрылыстың ішкі жағы толтырылған топырақ аралас түрлі тұрмыстық қалдықтардың қалыңдығы 2 м биіктікті қамтиды. Үшінші қабаттағы тас құрылыстың орта тұсыннан солтүстіктен оңтүстікке қарай дағытталған кейінгі дәуірде қаланған (екінші құрылыс қабаты кезеңінде) қалың қабырғасы түскен. Бұл қабырға төменгі құрылыс қабатындағы ғимаратты екіге бөліп жатыр. Солтүстіктен оңтүстікке қарай өткен бұл қабырға таудың ірі қырлы тастармен қаланған. Қабырғаның қалыңдығы 1,2-1,3 м. бөлмені қақ бөліп өткен қабырғаның үлкен қырлы тастармен қаланған соңғы екі қатары ғана қалған. Ол қабырға бөлменің іші жоғарыда айтылған құ-

рамдағы топырақ пен түрлі тұрмыстық қалдықтар мен ыдыс сынықтары араласқан қоқыспен толтырылғаннан кейін, оның үстінен салынған. Әрі қалың және ірі шомбал тастардан қаланған қабырғаның салмағынан төмен қарай отырмағанына қарағанда бөлменің іші толтырылған топырақ мұқият тығыздалса керек. Осы қабырға қазылған құрылыс орнын логикалық жүйелеуге мүмкіндік бермей отыр.

Қазба барысында аршылып жатқан тас кешеннің қандай құрылыстың қирандысы екендігін алдын ала болжау мүмкін болмай тұр. Оны анықтау үшін қазбаны логикалық тұрғыдан толық соңына жеткізу керек. Қазба барысында табылған археологиялық артефактілер қатарында VІІ-VІІІ ғасырларға жататын 3 теңге, арасында шыныдан жасалған ыдыстар, металдан жасалған, сүйектен жасалған бұйымдар да бар. Осы табылған заттай мәліметтер бұл құрылыс қалдығының қарапайым ғимараттың орны еместігін байқатады. Нысана қатыру жұмыстарын жүргізіп, қалаға келген қонақтар мен жергілікті тұрғындар көретін тарихи жәдігерге айналдыруға өте қолайлы.

Әдебиеттер

- 1 Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-ата: Наука, 1972. – 219 с.
- 2 Байпаков К.М., Воякин Д.А. Выдающиеся археологические памятники Казахстана. – Алматы, 2014. – 504 с., илл.
- 3 Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. – Алма-Ата, 1941. – 67 с.
- 4 Лунин Б.В. О нумизматической коллекции узбекского собирателя древностей Акрама Аскарлова (по архивным данным)//История материальной культуры Узбекистана. – Ташкент, 1964. Вып.5. – С. 238-239.
- 5 Байтанаев Б.А. Древний Испиджаб. – Шымкент-Алматы, 2003. – 136 с.
- 6 Мухаммед Хайдар Дулати. Тарихи Рашиди//Материалы по истории Казахского ханства XV – XVIII веков (извлечение из персидских и тюркских сочинений)/Составители С.К. Ибрагимов, Н.И. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: «Наука» 1969. – 655 с.
- 7 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т.І.М: 1963. С – 43-597.

Referenses

- 1 Senigova T.N. Srednevekovyj Taraz. – Alma-ata: Nauka, 1972. – 219 с.
- 2 Bajpakov K.M., Vojakin D.A. Vydajushhiesja arheologicheskie pamjatniki Kazahstana. – Almaty, 2014. – 504 s., ill.
- 3 B. Bernshtam A.N. Pamjatniki stariny Talasskoj doliny. – Alma-Ata, 1941. – 67 s.
- 4 Lunin B.V. O numzmaticheskoj kollekcii uzbekskogo sobiratelja drevnostej Akrama Askarova (po arhivnym dannym)//Istorija material'noj kul'tury Uzbekistana. – Tashkent, 1964. Vyp.5. – S. 238-239.
- 5 Bajtanaev B.A. Drevnij Ispidzhab. – Shymkent-Almaty, 2003. – 136 s.
- 6 Muhammed Hajdar Dulati. Tarihi Rashidi//Materialy po istorii Kazahskogo hanstva IY – IYIII vekov (izvlechenie iz persidskih i tjurkskih sochinenij)/Sostaviteli S.K. Ibragimov, N.I. Mingulov, K.A. Pishhulina, V.P. Judin. – Alma-Ata: «Nauka» 1969. – 655 s.
- 7 Bartol'd V.V. Turkestan v jepohu mongol'skogo nashestvija. Soch. T.I.M: 1963. S – 43-597.